

15. *Нашкерська М. М.* Управління дебіторською заборгованістю у структурі оборотного капіталу підприємства / М. М. Нашкерська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2674/1/24.pdf>

16. *Червінська О. С.* Управління дебіторською заборгованістю на підприємстві / О. С. Червінська, О. І. Демків, С. В. Вацко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.10. – С. 260-265.

17. *Василюк М. М.* Механізм управління дебіторською заборгованістю в сучасних умовах господарювання // М. М. Василюк / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/Ekon/2009_7/56.pdf

18. *Ковалев В. В.* Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности / В. В. Ковалев. – М. : Финансы и статистика. – 1996. – 432 с.

УДК 371.214.114

В.І. Терехов

*доктор економічних наук, професор
кафедри управління фінансово-економічною безпекою,
Університет економіки та права «КРОК»*

Б.М. Одягайло

*доктор економічних наук, професор
кафедри менеджменту зовнішньоекономічної
діяльності та логістики,
Університет економіки та права «КРОК»*

Мотиваційні та дидактичні особливості читання електронних лекцій з проблем інтелектуальної власності (капіталу)

У статті розкрито дидактичні особливості читання електронної лекції з проблем інтелектуальної власності (капіталу), висвітлено їхню психосоціальну природу.

Ключові слова: електронна лекція, дидактичні особливості, архетипи, колективні форми мислення, рутини, мотиваційний континіум, спонукання, необхідність, потяг, рольова взаємодія людей, інтелектуальний капітал (власність).

В.И. Терехов

*доктор экономических наук, профессор
кафедры управления финансово-экономической безопасностью,
Университет экономики и права «КРОК»*

Б.М. Одягайло

*доктор экономических наук, профессор
кафедры менеджмента внешнеэкономической
деятельности и логистики,
Университет экономики и права «КРОК»*

Мотивационные и дидактические особенности чтения электронных лекций по проблемам интеллектуальной собственности (капитала)

В статье раскрыты дидактические особенности чтения электронной лекции по проблеме интеллектуальной собственности (капитала), освещена их психосоциальная природа.

Ключевые слова: электронная лекция, дидактические особенности, архетипы, коллективные формы мышления, рутины, мотивационный континуум, принуждение, необходимость, влечение, ролевое взаимодействие людей, интеллектуальный капитал (собственность).

V.I. Terekhov

PhD in Economics, Professor

*Financial and Economic Security Management Department
“KROK” University*

B.M. Odiahailo

PhD in Economics, Professor,

*Foreign Economic Activity Management and Logistics Department
“KROK” University*

Motivational and didactic features of teaching of electronic lectures on the problems of intellectual property (capital)

In the article the didactic features of teaching of electronic lecture on the problems of intellectual property (capital) and their psycho-social nature is lighted up.

Keywords: electronic lecture, didactic features, arkhetipi, collective forms of thinking, routine, motivational continuum, motivation, necessity, appeal, role human interaction, intellectual capital (property).

Постановка проблеми

У наш час широкого застосування комп'ютерних технологій педагогічною наукою навколо поняття «лекція» ведеться дискусія. Частина вчених вважає, що лекція є методом навчальної роботи. Інші схильні ототожнювати це поняття з формою навчальної роботи у ВНЗ. Має місце також думка, що лекція – це вид або форма організації навчальної діяльності, яка проводиться в рамках традиційних форм навчання. З погляду методів навчання у вищій школі лекція належить до словесних методів.

Сучасні інформаційні технології з використанням комп'ютерних систем повинні повністю витіснити діяльність викладача як лектора. Однак слід зазначити, що саме з появою інформаційних технологій в освіті виникає такий освітній ресурс, як електронна лекція. Тоді постає проблема з мотиваційних і дидактичних особливостей її подачі. Ці міркування не мають аксіоматичного характеру і є лише предметом дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останнім часом інтенсивно досліджувалося питання створення освітніх електронних програмно-педагогічних засобів навчання: інтерактивних і мультимедійних електронних підручників, посібників, дидактичних допоміжних матеріалів тощо. Вирішенню цієї проблеми присвячені дослідження таких учених: В.Г. Асєєв [1], Р. Бернс [3], Б.М. Одягайло [4], З. Фрейд [7], К.Г. Юнг [8] та інші. Однак вони більше уваги приділяли технологічним і психологічним особливостям проведення електронної лекції.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукового доробку вказаних вище науковців свідчить про відсутність універсальної технології розроблення необхідних освітніх матеріалів, стандартів і методів урахування психологічних особливостей аудиторії.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження проблеми мотиваційних і дидактичних особливостей читання електронних лекцій з проблем інтелектуальної власності (капіталу).

Виклад основного матеріалу дослідження

Під електронною лекцією прийнято розуміти набір навчальних матеріалів у електронному вигляді, що включає текст лекції, демонстраційні матеріали, додаткові відомості з теми лекції тощо та додаткові методи викладення матеріалу (звук, анімація, графіка), оформлені у вигляді окремих файлів. У зв'язку з розвитком науки різко зростають обсяги навчальної інформації, що повинні дійти до слухача під час лекції.

Електронні лекції мають свої технологічні особливості, що відрізняють їх від традиційних: чітко структурований зміст; блочна схема побудови матеріалу; розвинена гіпертекстова структура; використання додаткових способів викладу матеріалу (звук, анімація, графіка тощо). Академік С.У. Гончаренко в «Українському педагогічному словнику» подає таке означення лекції: «Лекція – систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки [6]. Якщо ґрунтуватися на такому визначенні лекції та узагальнити технологічні етапи побудови електронного лекційного заняття з будь-якої дисципліни, у тому числі з проблем інтелектуальної власності, то, на наш погляд, вони повинні мати таку послідовність:

1. Первинна презентація матеріалу лекції в описовій формі.
2. Первинна презентація лекційного матеріалу в графічній, табличній і схематичній формах, пояснення ілюстрацій.
3. Посилання на глосарій.
4. Упорядкування лекційного матеріалу з використанням класифікаційних схем основних понять і категорій теми.
5. Аналіз тексту та ілюстративних матеріалів лекції.
6. Завдання для перевірки первинного засвоєння аудіо-візуальної презентації лекції.
7. Перевірка первинного засвоєння аудіо-візуальної презентації лекції.

Однак мають місце й дидактичні особливості електронної лекції як такої та залежно від співвідношення об'єкта і предмета дослідження, а також – від специфіки методів дослідження та викладання (табл. 1).

Упровадження окремих фрагментів електронного підручника при читанні лекції, проектування на екран наочних, а іноді й рухомих зображень активізує увагу студентів, підвищує мотивацію навчання. Проблема полягає в тому, щоб студент на лекції побачив різноманітність шляхів і можливостей вирішення мети, щоб у нього з'явилося бажання рухатися далі, виникла органічна єдність чогось пізнаного розумом із чимось таким, що увійшло у волю і совість підсвідомо, можливо, з ідеалом.

Таблиця 1

**Дидактичні принципи навчання та їх реалізація
під час лекції з використанням і без використання електронних засобів**

Принципи навчання та їх реалізація під час лекції	Без використання електронних засобів навчання	Із використанням електронних засобів навчання
1	2	3
<p>Принцип цілісного уявлення про явище У плані лекції повинні бути відображені основні етапи процесу пізнання та вказані засоби їх реалізації в навчальному процесі</p>		
<p>Першим кроком у процесі пізнання будь-якого явища є його спостереження в реальних або експериментальних умовах</p>	<p>1. Лектор при знайомстві студентів з явищем, що вивчається, демонструє його фрагменти на картинках або проводить експеримент. При цьому, втрачається цілісність у сприйнятті явища і не виникає цілісного образу цього явища</p>	<p>1. Викладач має можливість продемонструвати на лекції відеофрагмент, який демонструє явище, що вивчається, із синхронним його коментуванням</p>
<p>Другим кроком у вивченні явища є його первинне моделювання, тобто систематизація істотного в ньому</p>	<p>2. Викладач вимушено підміняє моделювання динамічного процесу моделюванням його миттєвого зліпка. При цьому втрачається динамічність у сприйнятті явища</p>	<p>2. Викладач має можливість продемонструвати анімаційні моделі, які розкривають суть явища, що вивчається, і які зберігають його динамічність</p>
<p>Третім кроком є опис побудованої моделі з допомогою адекватної наукової термінології, вводяться нові терміни і даються необхідні визначення</p>	<p>3. Викладач може сподіватися тільки на підручник і добру волю студента, який захоче озвучити сформульоване визначення</p>	<p>3. Викладач може організувати для кожного студента процес вербалізації нового поняття з паралельним самоконтролем, що істотно покращує процес його запам'ятовування</p>
<p>Четвертий крок – фіксація термінів у знаковій формі</p>	<p>4. Вони використовують запис нових символів, терміна. При цьому втрачається відповідність між знаком і процесом, знак стає самостійним об'єктом, заміником вербальної форми визначення. Тому студенти звикають маніпулювати знаками відповідно до процесу, з яким ці знаки пов'язані</p>	<p>4. Електронна допомога дає змогу не тільки провести зіставлення між терміном і знаком, а й здійснити потрійне зіставлення модель – термін – знак, що усуває вказаний вище розрив і сприяє формуванню системи вивчення нового явища</p>
<p>Принцип діяльності – у процесі планування лекції викладач повинен підготувати кожному студенту завдання, що враховують як актуальний рівень його здібностей, так і його природні завдатки до набуття нових знань, умінь і навиків</p>	<p>Викладачі готують різномірний роздатковий матеріал. На його розроблення витрачається багато часу, наявна допомога далеко не завжди дає достатню кількість різноманітних завдань</p>	<p>Значне прискорення підготовки індивідуальних завдань. Викладач, використовуючи електронну допомогу, протягом короткого проміжку часу може отримати багато різних варіантів</p>

1	2	3
Принцип мінімаксу – викладач повинен організувати лекцію так, щоб кожен студент мав можливість освоїти навчальний зміст на найвищому рівні й освоїти мінімальний рівень, що вимагає державний стандарт	Планування індивідуальної діяльності студентів є для викладачів процесом надзвичайно копітким, потребує багато часу	Використання навчально-методичних комплексів дисциплін може істотно спростити процес планування індивідуальної роботи студента
Принцип варіативності – викладач повинен запропонувати студентам достатньо великий масив тестових завдань, із яких вони повинні вибрати ті, що відповідають певним вимогам	Цей принцип важко реалізувати, оскільки необхідний дуже великий набір тестових завдань і багато часу для їхнього тиражування	З'являється можливість скласти систему тестових завдань для кожного студента, урахувавши його індивідуальні особливості, збільшити обсяг завдань, скоротити час їх відбору й тиражування
Принцип творчості вимагає від викладача включення в план лекції завдань, для виконання яких студентіві потрібно буде виробити свій метод	Викладач і студент використовують у роботі обмежені ресурси друкарських видань, реалізуючи творчі завдання на паперових носіях	Викладач пропонує студентам додаткову зорову і слухову інформацію з мультимедійних носіїв або з Інтернету
Принцип психологічної комфортності – викладач повинен передбачити всі потенційно дискомфортні ситуації та виключити їх появу на лекції. Це призводить до формування антимотивації навчальної діяльності, підриву психічного та фізичного здоров'я	З метою активізації роботи всієї студентської аудиторії викладач вимушений опитувати «слабких» студентів. Відповідь таких студентів призводить до дискомфортної ситуації для цих студентів і для студентської групи в цілому	Використовуючи версію електронної допомоги, контролює роботу студента, у тому числі й «слабкого», може внести корективи й оцінити діяльність студента. Останній працює в темпі, відповідному його природним задаткам, не боїться відстати від інших. Він виходить зі змагання, у якому йому завжди відведена роль аутсайдера

Джерело: розробка авторів

Таким є, наприклад, феномен інтелектуального капіталу. Запропонуємо один із варіантів його вивчення.

Розділ 1. Формування концепції інтелектуального капіталу

Тема 1. Об'єктивні передумови інтелектуальної діяльності та її соціалізації.

Тема 2. Інтелектуальна діяльність, інтелектуальна власність та інтелектуальний капітал.

Тема 3. Механізми функціонування та зростання інтелектуального капіталу.

Розділ 2. Інтелектуальний капітал як основа формування нового міжнародного інституційного середовища

Тема 4. Інтелектуальний капітал – економічна основа інформаційного суспільства.

Тема 5. Інтелектуальна власність та її міжнародне інституційне середовище.

Тема 6. Міжнародні економічні відносини у сфері захисту та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності.

Розділ 3. Формування інтелектуального капіталу в Україні

Тема 7. Інтелектуальна складова конкурентоспроможності національної економіки.

Тема 8. Інтелектуальний капітал інноваційного розвитку вітчизняних підприємств.

Просте людське буття вимагає встановлення рівноваги між організмом людини та природним середовищем. Це здійснюється при допомозі елементарних прообразів (архетипів) або універсальній (протоінституцій), які мають психічну природу.

Психічне існування – це єдина категорія існування, про яке ми маємо безпосереднє знання. Ніщо неможливо пізнати, якщо воно спочатку не з'явиться як психічний образ або архетип чи типовий мотив, який колись пройшов через свідомість і витіснений у підсвідомість. Архетипи – моделі підсвідомої поведінки, вони мають колективну природу (притаманні всім без винятку) [8, с. 71].

За аналогією з психічними підсвідомими праформами, або по-іншому архетипами, що утворюють систему колективних настанов і реакцій поведінки людей, на нашу думку, існують також прообрази економічної поведінки, які створюють закономірну структуру – архітектоніку (рис. 1).

Раніше ми звертали увагу на наявність у економіці основоположних структурних елементів або елементарних економічних прообразів (протоінституцій), які з системної точки зору можна класифікувати як базову архітектоніку (сукупність сталих економічних архетипів, у тому числі й архетипів власності) [4, с. 3-10]. Згідно з К.Г. Юнгом, функції архетипів недиференційовані. Вони для всієї маси діяльних суб'єктів є стереотипами і мають безальтернативний характер [8, с. 143-144]. Їх сукупність створює програму універсальної економічної поведінки, доведеної до автоматизму, а тому витісненої у підсвідомість. Прагнення людської психіки до усунення збуджуючих факторів [9], а отже, мінімізації енергетичних витрат, саме і є чинником вивільнення людського розуму від раціонального обдумування й аналізу типової життєвої ситуації, яка вже зафіксована у підсвідомому шляхом неодноразових повторів і нагромадження історико-генетичного досвіду її вирішення.

Узагалі архетипи – це колективні уявлення, які К.Г. Юнг називає «колективною душею», а З. Фрейд – «масовою душею» [7, с. 427-428]. Обидва терміни підкреслюють знеособлену природу цих архетипних образів і вказують на її ідентичність для всіх людей без виключення. У принципі це є первинним джерелом соціального життя в цілому, а також будь-якого виду його, у тому числі й економічного.

Піднятий на поверхню підсвідомий процес відкриває зміст, який різко контрастує з генеральною місією свідомого мислення і почуттів. Тоді відбувається компенсація. Генерування підсвідомих компенсацій є спонтанним процесом, а їх свідоме сприйняття являє собою метод розуміння й індивідуального мислення [8, с. 517]. Цей процес потребує великого напруження та енергетичних затрат, а отже, є найтяжчим як із життєвої позиції, так і з позиції усвідомлення (інтелектуального опанування). Необхідною є соціальна ідентифікація інтелектуальних надбань. Із таким змістовим багажем лектор значно простіше розв'яже дилему підсвідомого та свідомого.

По-перше, це відчуття індивідом своєї могутності з причини причетності до численної спільноти. По-друге, це оновлення життя для індивіда, яке для одного означає багатий урожай знань, для другого – підсилення життєвих почуттів, а для третього – ключ для перетворення всього свого життя [8, с. 129].

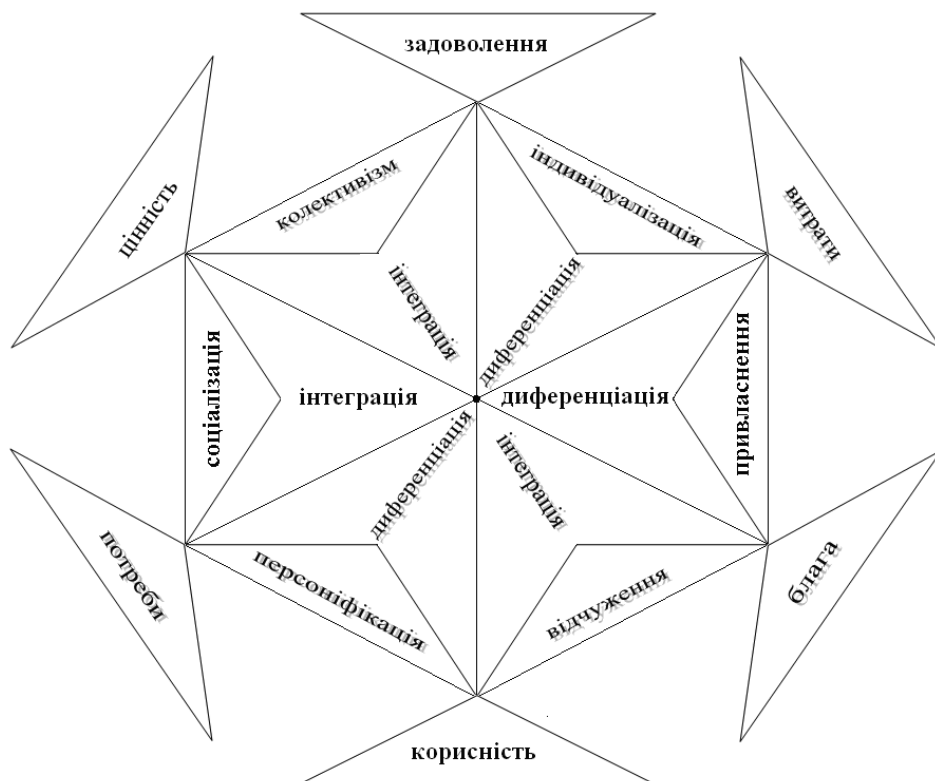

Рис. 1. Інституційно-економічна архітектоніка сталих економічних архетипів

Джерело: розробка авторів

«Масова душа» також має свої характерні риси. Такими є імпульсивність, мінливість, збудженість, легковірність, некритичність, консервативність, нетерпимість. Вона гіперболічна в почуттях, вимагає влади ілюзій над собою. Якщо ці ознаки можна характеризувати як негативні то, є, звичайно, і умовно позитивні: самовідданість, безкорисність і відданість ідеалу.

Ще одна характеристика заслуговує на особливу увагу. Це динамізм дій, який впливає з несприйняття масою відстрочки задоволення бажання. Це щодо життя масового індивіду. Однак ізольована людина має інші якості. Це попервах, інтелект, самосвідомість, своя робоча продуктивність і робоче місце (здатність виробляти).

Якщо підбити підсумок співвідношення маси й індивіда, то напевне слід констатувати, що практичне завдання тут полягає в наданні масі тих якостей, які були дані індивідові й приглушені у нього при включенні в масу.

Отже, система підсвідомих прообразів (архетипів) програмує та мотивує майбутню діяльність в умовах типової реальності. Причому, для всієї маси діяльних суб'єктів архетипи є стандартними. Проникаючи в людську свідомість і несвідомо спрямовуючи її, вони дають можливість вирішувати типові проблеми або, точніше, розв'язувати типові ситуації шляхом застосування універсальних засобів і прийомів.

Свідомість сприймає оточуюче середовище через мову, символи чи знаки, які мають певне значення. Перехід же від однієї структури свідомості до іншої можливий завдяки розвиткові значень слів або символів. По-іншому це називається узагальненням. Рівень розвитку узагальнень представляє собою змістовну

структуру свідомості, яка визначає її системну структуру, взаємозв'язок і місце кожної з функцій. Людина може усвідомлювати та діяти тільки на основі певних узагальнень.

Еволюціоністи керуються не оптимізаційними розрахунками, а рутинями. Вони стійкі та при зміні оточуючого середовища практично не змінюються, і стійкість ця обумовлена таким. По-перше, рутини є своєрідними активами фірм (організацій), на придбання яких були здійснені безповоротні витрати і заміна яких потребує ще більше витрат. По-друге, заміна рутини може викликати погіршення або ліквідацію відносин як усередині фірми (організації), так і з її партнерами. По-третє, рутини стійкі завдяки їх підсвідомому хоча й соціалізованому походженню. Звідси випливає висновок про відсутність внутрішньої природи оптимізації результатів. Цього можливо досягти завдяки втручанню спільноти.

Чим більшу роль відіграють узагальнення, тим більше доводиться індивідуві спілкуватися з іншими індивідами й узгоджувати свої інтереси. При цьому слід зауважити, що важливою особливістю мотивацій є їхня двомодальна, «позитивно-негативна», емоційна будова (див. рис.2.).

Мотиви спричиняються перш за все спонуканням, яке викликане невдоволенням або принадністю, потім намірами, що спричиняються стражданнями чи потягом. І перше, і друге – є індивідуальні властивості. У подальшому індивід здійснює вибір соціально визначених об'єктів, методів і способів задоволення, і лише потім формується архетип насичення. Кінцевий результат цього процесу – трійста опозиція, увінчана задоволенням. У свою чергу, бажання і задоволення становлять бінарну опозицію, нерівноважний стан якої і породжує потребу. Саме ця нерівновага є передумовою динамічного потенціалу міцного мотиваційного спонукання.

Узагалі спонукання характеризується бінарною опозицією «необхідність - потяг», якщо «потяг» більш відноситься до емоційної природної або психічної діяльності людини, то необхідність є суспільно значимою [5, с. 351-378].

Ось тут, на наш погляд, і розпочинається формування відмінностей однотипних у принципі, оскільки вони базуються на універсальній архітектоніці підсистем (економічної, культурної, політичної, інституціональної, соціальної

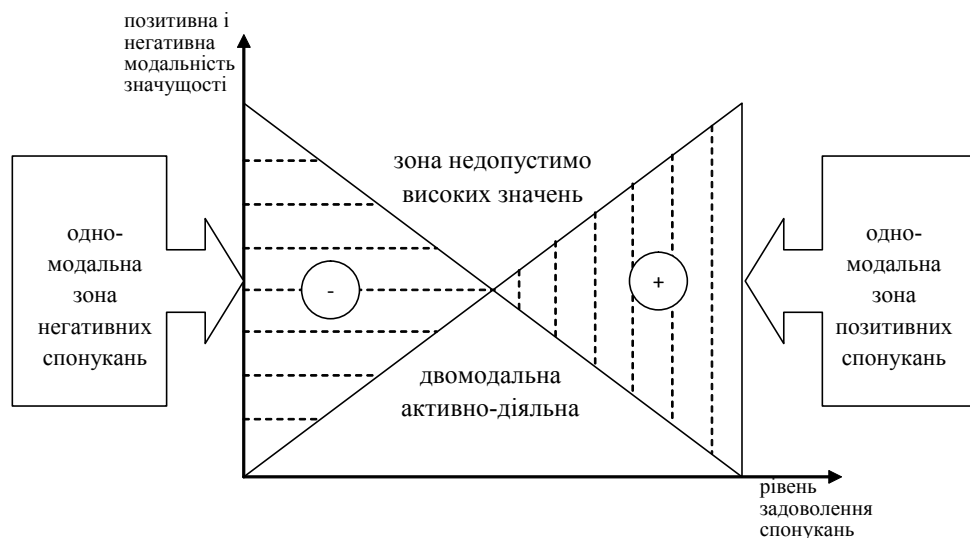

Рис. 2. Двомодальна структура значущості мотивацій

Джерело: удосконалено авторами на підставі [1, с. 113]

тощо). З урахуванням цієї обставини й повинні формуватися дидактичні особливості лекції, а надто – лекції з питань інтелектуального капіталу чи власності.

Якщо вказані архетипи та їхні характеристики вибудувати за двомодальною структурою, то стануть зрозумілими можливі напрями впливу на психоемоційну архітектуру та психокультурні характеристики (рис. 3).

Рис. 3. Двомодальна структура спонукань

Джерело: розроблено авторами

У тенденції повинності (необхідності) результативний момент є емоційно принадним (позитивним), однак процес діяльності має негативну модальність. У викладанні цей момент є найкритичнішим: студент не бажає брати на себе тягар пізнання.

Якщо за відносності позитивності процесуального моменту (діяльності) дискретна мотиваційна установка (результат діяльності) має чітко виражений негативний характер, то виникає момент необхідності. Коли переживання очікуваного негативного усвідомлюється, то позитивне редукується в негативне. Потяг у сприятливих обставинах редукується в необхідність у несприятливих умовах. Переплюсування емоцій можливе лише через збільшення зусиль вольового напруження. З позицій дидактики необхідно застосувати відповідні засоби. Вони не можуть бути тактичними, це повинні бути стратегічні пріоритети – суспільні ідеали.

Як видно з рис. 3, потяг більше пов'язаний із повсякденними емоціями, що належать до звичайних буденних видів діяльності та спонукань. Отже, вони більшою мірою належить до факторів, що впливають на функціональні, або економічні залежності. Ті ж з них, що належать до діапазону негативних емоцій, трансформуються, як ми бачили, у фактори спричинення стану повинності. Тоді сфера факторів потягу звужується, однак їхня принадність збільшується (за законом граничної корисності). Отже, напевне зростає і потяг до результативних мотивів (вигоди тощо).

Кожен із механізмів спонукання призводить до особливостей у суспільстві,

у тому числі й у навчанні. Актуально-дієвий викликає домінування індивідуального, яке актуалізує мобілізаційну готовність, емоційний порив і цілеспрямованість. Потенційно-ціннісний викликає домінують загального. Тут панують пасивні переживання, спричинені невизначеністю, наявністю загроз, дефіцитом енергетичного потенціалу. Виникає ситуація, що іменується шоком.

Таким чином, людина з певними індивідуально-психічними властивостями (адаптивність – неадаптивність, стриманість – імпульсивність, організованість – неорганізованість, а, можливо, раціональність – нераціональність [3, с. 10]) діє в межах мікросоціальної динаміки. Тут здійснюється рольова взаємодія людей, яка формує загальні суспільні стереотипи. А потім діє зворотний механізм: стандарти, як результат попереднього розвитку, приковують увагу всієї сукупності індивідів і виступають уже у вигляді обмежень або інституцій. Ці макросоціальні фактори уособлюють спільноту в цілому. Індивід стає елементом системи. Отже, відбувається діалектика цілісності й атомізму.

Висновки

Таким чином, ідеали формує спільнота, а викладач повинен їх актуалізувати, виразно та небанально донести до студентів. В електронній лекції з проблем інтелектуальної власності для цього є більше можливостей, ніж у інших курсів, адже, як ми бачили, континуум мотивів привласнення є внутрішньо притаманний людині та пов'язаний із потягом, однак його треба активізувати за допомогою мультимедійних засобів. З іншого боку, пізнання будь-якого процесу, як і соціалізація інтелектуальних надбань, навіть виходячи з не досить складного варіанта вивчення проблем інтелектуального капіталу, запропонованого вище, є непростотою проблемою. Непростим є і донесення змісту цього процесу на лекції.

Література

1. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 157 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. – 5-е изд. – К. : NEXT, 1994. – 509 с.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс / Пер. с англ. под ред. В. Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
4. Одягайло Б. М. Механізм інституціоналізації національної та інтернаціональної економіки / Б. М. Одягайло // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ: Збірник наукових праць. – 2007. – № 4 (12). – с. 3-10.
5. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн / Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Политиздат, 1969. – с. 509.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
7. Фрейд З. Психологические этюды / З. Фрейд / Сост. Д. И. Донского, В. Ф. Круглянско-го ; Послесл. В. Т. Кондратенко ; Худ. обл. В. М. Драко. – Минск : ООО «Попурри», 1997. – 668 с., С. 427-428.
8. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное : Сборник / К. Г. Юнг / Пер. с англ. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 544 с.
9. Guilford, J.P. General Psychology. – №4, 1946. – 222 p.
10. Guilford, J.P., 1946, General Psychology 5thEd University of Nebraska, New York, D. Van Nostrand Company p. 19.